

*Dr Vlad Bărbat**
Univerzitet „Bogdan-Voda“, Rumunija
ORCID: 0009-0008-9597-6765

ZLATNI STANDARD

Pregled državne odgovornosti u međunarodnom pravu zaštite životne sredine**

„Previše razmišljamo, a premalo saosećamo.”

Čarli Čaplin, „Veliki diktator“ (1940)

SAŽETAK: U ovom radu se istražuje kako je pravo na zdravu životnu sredinu postalo ljudsko pravo i kako je internacionalizovano kao odgovor na ideju postojanja prekogranične štete. Ovaj razvoj izučavanja i regulisanja prava životne sredine doveo je do stvaranja i razvoja međunarodnog prava koje se bavi životnom sredinom. U drugom delu, rad se fokusira na ključne elemente ovog instituta (prava na zdravu životnu sredinu), njegovo naučno mesto u oblasti životne sredine i na međunarodne odgovornosti države kada prekrši odredbu i nanese štetu drugoj suverenoj državi ili teritoriji van njene nadležnosti. Dalje, prikazujemo raznolike ali slične državne odgovornosti kroz ispitivanje državne odgovornosti kao osnovne ideje međunarodnog prava za zaštitu životne sredine i ilustrujemo kako podrška mnogim međunarodnim standardima pomaže državama da sarađuju na svetskom nivou kako bi radile na održivom razvoju i oporavku kopnene životne sredine. Na kraju, ispitujemo i bavimo se

* e-mail: vlad.vasile.barbat@gmail.com, zamenik predsednika Centra za interdisciplinarne i evropske studije.

** Rad je primljen 12. 12. 2024, a prihvaćen je za objavljivanje 20. 1. 2025. godine

time kako ove dve kategorije državne obaveze omogućavaju očuvanje životne sredine na globalnom nivou.

Ključne reči: državna odgovornost, klimatska hegemonija, međunarodna vladavina prava, *ex delicto*, princip *sine delicto*, zajednička briga, klimatske promene, zlatni standard

UVOD

Cilj ovog rada je da se prikaže šira slika onoga što nazivamo „zlatnim standardom” odgovornosti država. Ovo istraživanje je opravdano potrebom da se ispita način na koji države snose odgovornost za povrede međunarodnog prava životne sredine, prouzrokovanje prekogranične štete i propuste u zaštiti životne sredine. Takođe, rad razmatra kako se države s različitim ekonomskim sistemima primoravaju da ispune svoje dužnosti u oblasti zaštite životne sredine.

Kako bi se konceptualizovao održivi razvoj, istraživačka metoda podrazumeva posmatranje istorije i pravnih normi u odgovarajućem kontekstu (pragmatični pristup). Time se uvode osnovni pojmovi u vezi sa razvojem međunarodnog prava životne sredine i nekim od njegovih najvažnijih kriterijuma. Međunarodna obaveza država za štetu nanetu životnoj sredini na teritoriji druge države ili na teritorijama koje nisu pod državnim nadležnošću će biti potisnuta pred konceptom zajedničke, ali zasebne međunarodne odgovornosti država.¹

Metodološki pristup se fokusira na interdisciplinarno teorijsko istraživanje s osvrtnom na teme međunarodnog javnog prava, ljudskih prava i međunarodno pravo o zaštiti životne sredine, izučavajući, između ostalog, doktrine, članke, standarde, savetodavna mišljenja i odluke tela koja su pripadnici međunarodnih organizacija. Istorijska i induktivna metoda omogućice uspostavljanje konceptualnih osnova, istorijski razvoj međunarodnog prava o zaštiti životne sredine, međunarodnu odgovornost država, prakse koje se primenjuju u kontekstu održivog razvoja i zaštitu i obnovu životne sredine od strane država.²

Primetno je, iz istorijske perspektive, da međunarodno pravo nije uvek bilo najpogodnije za rešavanje oštećenja životne sredine usled svoje bilateralne prirode i obaveza koje iz toga proizilaze za države. Neki koncepti

¹ Za širu analizu, videti: Fromageau, J. (2023). *International Union For Conservation of Nature and Natural Resources Report*, 10–11. Preuzeto 12. 10. 2024. sa <https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/EPLP-091-En.pdf>

² *Ibid.*, 15–20.

koji se odnose na klimatske promene i biodiverzitet, kao što je „zajednička briga čovečanstva”, se zasnivaju na tome da su sve države članice međunarodne zajednice zainteresovane. Obaveze *erga omnes* i *erga omnes partes* su saglasne s ovim pristupom. Ovakvi uslovi stvaraju više pristupa i nije uvek najjasniji uticaj na međunarodno pravo.

Pitanje koje dodatno komplikuje pitanje odgovornosti za uništavanje životne sredine jeste razlika između odgovornosti *sine delicto* (štetne radnje koje proističu iz dozvoljene aktivnosti) i krivice *ex delicto* (zasnovane na protivpravnom postupanju). Ova razlika je predstavljala izazov i za Komisiju za međunarodno pravo, posebno u pogledu odgovornosti koja proizlazi iz rizičnih aktivnosti, poput rada nuklearnih elektrana. Nacrtom Članova o odgovornosti za štetne posledice radnji koje nisu zabranjene međunarodnim pravom iz 1978. godine,³ Komisija je nastojala da odgovori na ova pitanja. Međutim, ovakav pristup je gotovo jednoglasno kritikovan kao suštinski manjkav. Glavna zamerka bila je da se prema pravilima o odgovornosti država ne postavlja pitanje da li je samo ponašanje nezakonito, već da li je odgovorna država preduzela pogodne radnje da spreči nastanak prekogranične štete.

Šta je osnova odgovornosti država?

Čl. 1: „Svako međunarodno protivpravno delovanje države podrazumeva međunarodnu odgovornost te države.”

³ Komisija za međunarodno pravo usvojila je 1978. godine Članove o odgovornosti država, poznate i kao Članovi o odgovornosti za štetne posledice radnji koje nisu zabranjene međunarodnim pravom. Ovi članovi bave se odgovornošću država za štetu nastalu prekograničnim delovanjem koje nije eksplicitno zabranjeno međunarodnim pravom. Članovi su bili zamišljeni kao model za državnu praksu i razvoj međunarodnog prava, a ne kao pravno obavezujući sporazum. Iako sami Članovi trenutno nemaju obavezujuću pravnu snagu, oni su značajno uticali na međunarodnu pravnu teoriju i praksu, naročito u oblasti prava životne sredine i pitanja prekogranične štete. U raspravama o obavezama i odgovornosti država za radnje kojima se nanosi šteta drugim državama, pojmovi definisani u Članovima iz 1978. godine i dalje su relevantni, posebno u situacijama kada ne postoji prethodno zaključen sporazum ili konkretna regulativa koja zabranjuje štetno ponašanje.

Posebno treba istaći da su određeni koncepti iz ovih članova vremenom mogli biti inkorporirani u običajno međunarodno pravo. Primeri sporazuma koji inkorporiraju načelo da država može snositi odgovornost za prekograničnu štetu životnoj sredini (kao što je zagađenje) uključuju Konvenciju o pravu neplovidbenih korišćenja međunarodnih vodotoka (1997) i Konvenciju o biološkoj raznovrsnosti (1992). Smatramo da, iako se Članovi iz 1978. godine danas više ne smatraju pravno obavezujućim, koncepti i smernice koje su uspostavili imaju trajan uticaj na razvoj međunarodnog prava i ostaju relevantni u raspravama o odgovornosti i obavezama država.

Čl. 2: „Međunarodno protivpravno delovanje države postoji kada se postupanje države, propustom ili delanjem, a) može pripisati državi prema međunarodnom pravu i b) čini kršenje međunarodnih obaveza države.”⁴

Ab Initio: Odgovornost za štetu nanetu životnoj sredini nije nov koncept. Ova filozofija zasniva se na rimskoj izreci *sic utere tuo ut alienum non laedas*⁵, što znači: „Svojim se pravom služi tako da drugoga ne oštetiš.” Ovo načelo je usko povezano sa pravilima običajnog prava i domaćeg građanskog prava koja se odnose na smetnje i uznemiravanja.⁶ U tom smislu, nijedna država ne sme koristiti, niti dozvoliti korišćenje svoje teritorije na način koji nanosi štetu teritoriji, imovini ili stanovništvu druge države, u skladu sa načelima međunarodnog prava, osim ukoliko je situacija izuzetno ozbiljna i ukoliko je šteta dokazana nepobitnim dokazima.

Ab Secundo: Razlika između odgovornosti *sine delicto* (štetne posledice koje proizlaze iz dozvoljene aktivnosti) i odgovornosti *ex delicto* (zasnovane na protivpravnom postupanju). Ova podela predstavljala je poseban izazov za Komisiju za međunarodno pravo,⁷ naročito u pogledu odgovornosti za rizične aktivnosti kao što je eksploatacija nuklearnih elektrana. Radi rešavanja ovih pitanja, Komisija je 1978. godine kreirala Članove o odgovornosti za štetne posledice radnji koje nisu zabranjene međunarodnim pravom. Međutim, ovaj pristup naišao je na brojne kritike zbog svojih suštinskih nedostataka. Kritičari su pretežno isticali da se, prema pravilima o odgovornosti država, ne ocenjuje da li je relevantna radnja sama po sebi protivpravna, već da li je matična država preduzela razumne mere kako bi sprečila nastanak prekogranične štete. I na kraju, ali ne manje važno: načelo predostrožnosti.⁸ Jedan od ključnih ciljeva

⁴ U skladu sa: Komisija UN. (2001). *Izveštaj o Odgovornosti država o međunarodno protivpravnim delovanjima*. Dostupno na https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf

⁵ Za dublju analizu, v.: Rosencrantz, A. (2003). The Origin and Emergence of International Environmental Norms. *UC Law SF International Review*, 3/2003, 3–4. Preuzeto 12. 11. 2024. sa https://repository.uclawsf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1580&context=hastings_international_comparative_law_review

⁶ Subramanya, T. R. (2017). *Emergence of Principle of Sic Utere Tuo Ut Alienum Non-Laedes in Environmental Law and Its Endorsement by International and National Courts: An Assessment*, 2–3. Preuzeto 12. 10. 2024. sa https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4691409.

⁷ Schmalenbach, K. (2023). States Responsibility and Liability for Transboundary Environmental Harm. *Corporate Liability for Transboundary Environmental Harm, An International and Transnational Perspective*, 44–48. Springer International Publication.

⁸ Za širu analizu, videti: Kerbrat, Y., Maljean-Dubois, S. (2019). *The Role of International Law in the Promotion of the Precautionary Principle*. The Hal Open Science Platform, 3–5. Preuzeto 12. 11. 2024. sa https://shs.hal.science/halshs-02342746/file/PrecautionaryPrinciple_Carina.pdf

prava životne sredine jeste pravno procesuiranje rizika za životnu sredinu koji imaju visok stepen neizvesnosti. Prema načelu predostrožnosti, odgovarajuće mere za sprečavanje degradacije životne sredine treba preduzeti čak i kada ne postoji potpuna naučna izvesnost da će doći do ozbiljne ili nepovratne štete. Ovo načelo može opravdati zaštitne mere i u odsustvu neposrednih dokaza o štetnim posledicama ili jasnih uzročno-posledičnih veza.

Autor bi želeo da istake da iako Članovi Odgovornost država nisu formalno ratifikaovani kao sporazum, Komisija za međunarodno pravo ih je usvojila 2001. godine i oni su značajni izvor međunarodnog prava. Odgovornosti država o međunarodno protivpravnim delovanjima sadrži više bitnih delova, kao sto su:

Deo 1: Međunarodno protivpravno delovanje države

U ovom delu se definiše globalno protivpravno postupanje, što uključuje kršenje međunarodne obaveze države. Prema čl. 1, kršenje međunarodne odgovornosti države predstavlja međunarodno protivpravno delovanje.

Deo 2: Državna odgovornost za međunarodno protivpravno delovanje

U ovom delu su objašnjene okolnosti koje čine državu odgovornom. Čl. 4. kazuje da država snosi odgovornost za svoje postupke bez obzira na to da li su radnje obavljali državni činovnici ili drugi pojedinci. Čl. 5–10. govore o okolnostima kao što su pristanak, samoodbrana i viša sila, koje mogu osloboditi državu od odgovornosti.

Deo 3: Međunarodna odgovornost države

U ovom delu se govori o posledicama protivpravnih delovanja država. Čl. 30. se bavi obavezom države da zaustavi neispravno delovanje i da garantuje da se isti čin neće ponoviti. Čl. 31. govori o obavezama odgovorne strane.

Deo 4: Izvršenje međunarodnih odgovornosti države

U ovom delu se govori o procesima za sprovođenje i primenu državne odgovornosti. Čl. 55. govori o pravu stranih država ili međunarodnih organizacija da zahtevaju državnu odgovornost u određenim situacijama. U slučaju kršenja međunarodne odgovornosti, uključujući zakone o ljudskim pravima, međunarodno humanitarno pravo i međunarodne sporazume, Članovi o odgovornosti država – koji razdvajaju materijalne i procesne elemente državne odgovornosti u međunarodnom pravu – su izuzetno bitni.

Ab Tertio: Međunarodno pravo nije oduvek bilo prikladno za rešavanje problema degradacije životne sredine, pre svega zbog svoje inherentno bilateralne prirode i obaveza koje iz njega proističu za države. Određeni koncepti, poput „zajednička briga čovečanstva”,⁹ koji se odnose na klimatske promene

⁹ Gailhofer, P. (2023). Functions and Objectives of Corporate Liability for Transboundary Environmental Harm. *Corporate Liability for Transboundary Environmental*

i biodiverzitet, podrazumevaju da su svi članovi međunarodne zajednice zainteresovani za ta pitanja. Odgovornosti *erga omnes* i *erga omnes partes* su suštinski saglasni s ovim pristupom. Zahtevi koji proističu iz ovih koncepata doveli su do razvoja različitih pravnih pristupa, pri čemu nije uvek jasno kakve posledice oni imaju po međunarodno pravo životne sredine.

Osvrt na bitne događaje koji se tiču međunarodne odgovornosti država

Našu raspravu započecemo podsećanjem na nekoliko ključnih događaja značajnih za ovu analizu. Pre svega, Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o klimatskim promenama, usvojena na Svetskom samitu u Rio de Žaneiru u junu 1992. godine, ponovila je načelo zabrane prouzrokovanja štete i konstatovala da „najveći deo istorijskih i trenutnih emisija gasova sa efektom staklene bašte potiče iz razvijenih zemalja”.¹⁰ Međutim, preambularno pozivanje na načelo zabrane prouzrokovanja štete delimično je potisnuto priznavanjem novog, donekle enigmatičnog načela „zajedničke, ali diferencirane odgovornosti”, prema kojem „razvijene zemlje trebalo bi da preuzmu vodeću ulogu u borbi sa promenom klime i njenim negativnim uticajima.”

Dok su razvijene države tvrdile da to načelo samo „ističe posebnu vodeću ulogu razvijenih zemalja, utemeljenu na njihovom bogatstvu, tehničkom znanju i kapacitetima”, ostaje nejasno kakav je stvarni pravni karakter ovog načela. Čini se da ono implicira uzročnu odgovornost industrijalizovanih zemalja (kao primenu načela zabrane prouzrokovanja štete).

Na sledećem samitu u Riu, zaštita životne sredine je počela biti inkorporirana u sve međunarodne sporazume. Marakeški sporazum, prvi međunarodni sporazum u kome se pominje očuvanje životne sredine i održivi razvoj, je vrstan primer. Ovim sporazumom se uspostavila Svetska trgovinska organizacija.¹¹

Pošto se zemlje potpisnice godišnje sastaju na takozvanoj Konferenciji stranaka (eng. *Conference of the Parties, COP*), Konvencija o promeni klime

Harm, An International and Transnational Perspective, 10–11. Springer International Publication.

¹⁰ Fitzmaurice, M. (2015). The Rio Declaration On Environment and Development: A Commentary. *Oxford Scholarly Authorities on International Law [OSAIL]*, 3. Oxford Public International Law, Oxford University Press. Preuzeto 13. 10. 2024 sa <https://stylus-curiarum.wordpress.com/wp-content/uploads/2021/04/texto-7-complementar-fitzmaurice-principle-13-rio-declaration-2015.pdf>

¹¹ Otto, H. (2002). Climate Policy after The Marrakesh Accords: From Legislation to Implementation. *Yearbook of International Environmental Law*, Vol. 12/2001, 3–4. Oxford University Press.

iz 1995. godine zaslužuje posebnu pažnju. U ovom smislu, Kjoto protokol je uveden 1997.¹² Ovo je bio prvi globalni ugovor koji je stvorio zakonski obavezujuće odgovornosti bogatih država, bez obzira na to što nije uspešno smanjio emisije gasova zelene bašte. Milenijumska deklaracija,¹³ koju je usvojilo 189 zemalja 2000. godine u Nju Jorku, naglašava značaj održivog razvoja spominjući važnost ekonomskog razvoja i održivih izvora energije.

Kako bi ispunili obećanja, delegati iz 190 država okupili su se u Johannesburgu na Svetskom samitu Ujedinjenih nacija o održivom razvoju dve godine kasnije, 2002. godine.¹⁴ Na ovom samitu, države potpisnice su obećale da će učiniti sve što je u njihovoj moći da spreče da se prosečna temperatura planete poveća za 2 °C naspram predindustrijskih nivoa, dok bi bilo idealno da povećanje ne bude veće od 1,5 °C. U preambuli sporazuma navedena je povezanost klimatskih promena i ljudskih prava. Budući da je skoro svaka država sveta ratifikovala ovaj sporazum, on ima veliki potencijal kao oruđe međunarodnog prava. U praksi, Engleska je skoro donela odluku o sprečavanju izvršenja projekta (izgradnja aerodroma), navodeći da ne bi bilo u skladu s Pariskim sporazumom da se projekat sprovede.¹⁵ Savetodavno mišljenje Interameričkog suda za ljudska prava (2017) o životnoj sredini i ljudskim pravima je skorašnji događaj koji je od naročitog značaja za Latinoameriku; u njemu Sud, po prvi put, spominje značaj zdrave životne sredine za ljudski život i uticaj klimatskih promena i degradacije životne sredine na ljudska prava.¹⁶

¹² Otto, H. (2002). Climate Policy after The Marrakesh Accords: From Legislation to Implementation. *Yearbook of International Environmental Law*, Vol. 12/2001, 3–4. Oxford University Press, 4–5.

¹³ U skladu sa: Ujedinjene nacije. *Izveštaj o Postizanju međunarodno dogovorenih razvojnih ciljeva, Dijalozi na Ekonomskom i socijalnom savetu*, 7–8. Preuzeto 12. 10. 2024. sa https://www.un.org/en/ecosoc/docs/pdfs/achieving_the_internationally_agreed_millennium_development_goals.pdf.

¹⁴ U skladu sa: Ujedinjene nacije. (2002). *Izveštaj sa Svetskog samita o održivom razvoju*, 136–138. Preuzeto 12. 10. 2024 sa file:///C:/Users/vladv/Downloads/A_CONF.199_20-EN.pdf.

¹⁵ Za širu analizu, videti: Norton Rose Fulbright. (2020). *Heathrow ruling endangers projects globally*. Preuzeto sa <https://www.nortonrosefulbright.com/en/knowledge/publications/adf426aa/heathrow-ruling-endangers-projects-globally>.

¹⁶ U skladu sa: Interamerički sud za ljudska prava. (2017). *Savetodavno mišljenje OC-23/17 od 14. 11. 2017. godine, zatraženo od Republike Kolumbije*, 21–22. Nacrt i motivacija suda su dostupni na https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_23_ing.pdf.

MATRICA DRŽAVNE ODGOVORNOSTI O ŽIVOTNOJ SREDINI

Kratak osvrt na principe

Pri proceni odštete zbog klimatskih promena, trebalo bi uzeti u obzir interese države na koju fenomen utiče, odgovornu vladu i efikasnu primenu pravde.¹⁷ Drugo, budući da je nemoguće izmeriti i proceniti vrednost štete izazvane prekomernim emisijama gasova staklene bašte, naknada štete zbog klimatskih promena bi se jedino mogla izvršiti prema principu *ex aequo et bono* umesto na osnovu detaljne procene povrede, kroz neku vrstu dogovora o isplati paušalnog iznosa.¹⁸ Dalje, moglo bi se argumentovati za smanjenje naknade štete u kontekstu predašnjih emisija, na osnovu ograničene odgovornosti zagađujućih vlada zbog vremenskog perioda tokom koga nije bilo dokaza o štetnim uticajima visokih emisija gasova staklene bašte.¹⁹ Konačno, ljudi ne bi trebalo da snose neprihvatljive posledice zbog mita da je zemlja odgovorna za radnje svoje vlade. Ovo je naročito tačno kada se zahteva da ljudi plaćaju dugoročni anuitet u punoj vrednosti kako bi se iskupilo za predašnja nedela koja su izazvala široku štetu.

Odstupanja u međunarodnom pravu

Način na koji se naknada štete sagledava u opštem međunarodnom pravu takođe zaslužuje preispitivanje u okviru prethodnog razmatranja. Komisija za međunarodno pravo je utvrdila postojanje odstupanja od opšteg pravila prema kojem

„...država koja snosi odgovornost je dužna da isplati punu naknadu štete za štetu prouzrokovanu međunarodno protivpravnim delovanjem”.²⁰

Ovi izuzeci imaju opšti karakter i primenjuju se na uporedive okolnosti u različitim oblastima međunarodnog prava, a ne isključivo u okviru *leges speciales* koje se odnose na određene pravne oblasti. Sama Komisija za međunarodno pravo je u prvom čitanju Nacrta članova o odgovornosti država ukazala na postojanje jednog takvog izuzetka, naznačivši da se radi o „pravnom načelu

¹⁷ Meyer, B. (2017). Climate Change Reparations and the Law and Practice of State Responsibility. *Asian Journal of International Law*, 7/2017,187–188.

¹⁸ *Ibid.*, 186.

¹⁹ *Ibid.*, 209.

²⁰ Čl. 31. Komisija UN. (2001). *Izveštaj o Odgovornosti država o međunarodno protivpravnim delovanjima*. Dostupno na https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf.

široke primene”²¹, prema kojem naknada štete ne bi smela „lišiti stanovništvo države sredstava za sopstvenu egzistenciju”.²² Ipak, smanjenje obima naknade štete koja je izvan finansijskih mogućnosti odgovorne države može biti opravdano i dodatnim razlozima, kao što su posredna priroda štete, izrazita nesrazmera između nastale štete i stepena protivpravnosti akta, ili ograničavanje kolektivne odgovornosti kao vrste „grube” pravde u slučajevima naročito teške štete.

Vrste državne odgovornosti

Stroga (objektivna) odgovornost i odgovornost nastala krivicom (subjektivna)

Razlika između dva osnovna modela koji se mogu koristiti je prvi suštinski aspekt odgovornosti koji je nužan za shvatanje njene svrhe: prvi model, koji se naziva stroga (objektivna) odgovornost,²³ nalaže da se entitet može smatrati odgovornim ako prouzrokuje štetu delovanjem koje nije samo po sebi protivzakonito. Po modelu stroge odgovornosti, stranka koja prouzrokuje štetu ne može da koristi razloge ili izgovore kako bi izbegla odgovornost. Dakle, stroga odgovornost se često primenjuje kod štete nastale vrlo opasnim ponašanjem i ne ukazuje na nemarno ili nezakonito delovanje. S druge strane, drugi široki koncept, odgovornost nastala krivicom (subjektivna), drži da odgovornost zavisi od kršenja normi.²⁴ Stoga, pravila o odgovornosti uspostavljaju zakonske posledice za namerno ili nemarno kršenje osnovnih standarda, kao što je savesno ponašanje u pogledu pitanja životne sredine. Zbog toga je moguće klasifikovati standarde koji uspostavljaju odgovornost zasnovanu na krivici kao sekundarne zakonske standarde koji sprečavaju kršenje osnovnih zakonskih standarda iracionalnim rizikom.²⁵

U pogledu odgovornosti zasnovane na krivici, moraju se uzeti u obzir norme i standardi koji regulišu zabrane, uslove i dozvole kod relevantnih normativnih naredbi. U slučajevima odgovornosti koji su vezani za životnu

²¹ Voulgaris, N. (2022). The International Law Commission and Politics: Taking the Science Out of International Law’s Progressive Development. *The European Journal of International Law*, 33 (3), 775–776.

²² Paparinskis, M. (2021). Crippling Compensation in the Law of State Responsibility. *The Blog of the European Journal of International Law*. onlajn edicija.

²³ Gailhofer, P. (2023). Functions and Objectives of Corporate Liability for Transboundary Environmental Harm. *Corporate Liability for Transboundary Environmental Harm, An International and Transnational Perspective*. Springer International Publication, 24–25.

²⁴ *Ibid.*, 26.

²⁵ *Ibid.*, 27.

sredinu, kršenje dužnosti ili standarda ponašanja često igra ključnu ulogu.²⁶ Čl. 4:103. Principa evropskog zakona o deliktima navodi da takva dužnost

„...može postojati ukoliko je to predviđeno zakonom, ili ako je vršilac stvorio ili ima kontrolu nad opasnom situacijom, ili kada postoji poseban odnos između stranaka, ili kada ozbiljnost štete s jedne strane i lakoća izbegavanja štete s druge strane ukazuju na postojanje takve obaveze”.

Direktni pristupi odgovornosti

Pravo odgovornosti se obično tumači kao mehanizam kojim se uređuju horizontalni odnosi između strane koja prouzrokuje štetu i strane koja trpi štetu. Dok građanskopravna odgovornost najčešće omogućava naknadu ili restituciju štete između privatnih lica, odgovornost države u okviru međunarodnog javnog prava uređuje naknadu ili reparaciju štete između država.²⁷ Nasuprot ovom horizontalnom konceptu, pravnici povremeno razlikuju i vertikalne, odnosno „odozgo nadole”²⁸ pristupe odgovornosti: na primer, u okviru međunarodnih režima odgovornosti za zaštitu životne sredine, takozvana „administrativna” odgovornost omogućava javnim telima da preduzimaju direktne mere protiv zagađivača koji učestvuju u delatnostima opasnim po životnu sredinu.

Takvo javno telo može zahtevati od zagađivača da dostavi informacije o predstojećim opasnostima po životnu sredinu, preduzme preventivne mere ili, u slučaju kada je šteta već nastupila, sprovede korektivne mere. Važno je napomenuti da se mnoge funkcije koje se tradicionalno pripisuju odgovornosti odnose na horizontalno razumevanje tog pojma i objašnjavaju upravo te funkcije, nasuprot „odozgo nadole”²⁹ kontroli, iako takve vertikalne mehanizme nećemo isključiti iz naše analize. U narednim poglavljima pravimo jasnu razliku između administrativnih, državocentričnih, „odozgo nadole” pristupa regulisanju i horizontalnih režima odgovornosti, kako bismo pružili precizno razumevanje odgovornosti i njenih konkretnih funkcija.³⁰

²⁶ Sucharitkul, S. (1996). Responsibility and Liability for Environmental Damage Under International Law. *Publications, Paper*, 664/1996. Golden Gate University School of Law Digital Commons, 4–5. Preuzeto 13. 10. 2024 sa <https://digitalcommons.law.ggu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1669&context=pubs>.

²⁷ Za širu analizu, videti: Chinen, M. (2012). Complexity Theory and the Horizontal and Vertical Dimensions of State Responsibility. *The European Journal of International Law*, 25 (3), 705–706.

²⁸ Gailhofer, P. (2023). Functions and Objectives of Corporate Liability for Transboundary Environmental Harm. *Corporate Liability for Transboundary Environmental Harm, An International and Transnational Perspective*. Springer International Publication, 24.

²⁹ *Ibid.*, 25.

³⁰ Chinen, M. (2012). Complexity Theory and the Horizontal and Vertical Dimensions of State Responsibility. *The European Journal of International Law*, 25 (3), 707.

EKONOMSKA FUNKCIJA PRAVA ODGOVORNOSTI

Ab Initio: Internalizacija se smatra mehanizmom odvrćanja od rizičnog ponašanja samointeresnih „racionalnih” aktera; smatra se da propisi koji unapred određuju obavezu naknade štete odvrćaju od neopravdanog i štetnog ponašanja.³¹ Preduzeća mogu biti sklonija ulaganjima u zaštitu životne sredine ako očekuju da budu tužena zbog eventualne odgovornosti.

Ab Secundo: Podrazumeva se da različiti akteri imaju različit stepen pristupa informacijama o rizicima štete i odgovarajućim preventivnim merama. Ekonomske teorije prava (odgovornosti)³² nude standarde za „racionalan izbor” između različitih regulatornih instrumenata, a smatra se da je „poželjnost regulativa o odgovornosti (u odnosu na državocentrične)” u velikoj meri određena razlikama u znanju, odnosno „informacionim asimetrijama”³³ između javnih vlasti i privatnih subjekata u pogledu rizičnih aktivnosti.³⁴ Naše racionalno zapažanje jeste da internalizacija spoljašnjih efekata putem državne regulative u nekim situacijama ne funkcioniše, kao, na primer, kada postoji nedostatak znanja o doprinosima pojedinačnih zagađivača, ozbiljnosti rizičnih aktivnosti, verovatnoći nastanka štete ili obimu štete u slučaju njenog nastanka.

Ab Tertio: Pravo odgovornosti može se posmatrati kao prihvatanje pretpostavke regulatorne decentralizacije, dok se odgovornost za štetu po životnu sredinu može smatrati decentralizovanom metodom sprovođenja standarda. Ovaj pristup ide korak dalje time što oštećenim stranama daje mogućnost da samostalno preduzmu mere za sprovođenje relevantnih obaveza i pravo da pokrenu postupak pred sudom radi sprečavanja povrede njihovih prava. Često se kao razlog za prekomerno korišćenje zajedničkih dobara životne sredine navodi činjenica da značajan deo štetnih posledica po prava i interese ljudi ostaje nekažnjen. Tradicionalno, državocentrične metode sprovođenja i kontrole javnog prava životne sredine bile su kritikovane zbog svoje nespособnosti da obezbede adekvatno i efikasno sankcionisanje povreda.

³¹ Za detaljniju analizu, videti: Deffains, B., Rouillon, S. (2018). Economics of Liability, Precaution versus Avoidance. *Revue d'Economie Politique*, 128 (1), 41. Preuzeto 13. 10. 2024. sa <https://shs.cairn.info/revue-d-economie-politique-2018-1-page-41?lang=fr>.

³² Cooter, R. (1991). Economic Theories of Liability Law. *Journal of Economic Perspectives*, 5 (3), 11–12. The American Economic Association Platform. Preuzeto 14. 10. 2024. sa <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/jep.5.3.11>.

³³ Gailhofer, P. (2023). Functions and Objectives of Corporate Liability for Transboundary Environmental Harm. *Corporate Liability for Transboundary Environmental Harm, An International and Transnational Perspective*. Springer International Publication, 29–30.

³⁴ *Ibid.*, 31.

Exempli gratia

1. **Međusobno povezane ekonomske posledice ekološke odgovornosti mogu imati kaskadni karakter.** U tom smislu, u svetlu nedavnih sudskih odluka o odgovornosti, kao što je slučaj *Lliuya protiv RWE*, tužbe za naknadu imovinske štete protiv emitera CO₂, mogle bi dodatno pojačati zabrinutost u vezi sa odgovornošću. Naime, u teoriji, emiteri bi trebalo da predvide veliki broj ovakvih tužbi zbog raznovrsnog karaktera šteta povezanih s klimatskim promenama.³⁵ Suštinski, ovakve tužbe utiču i na obaveze u okviru kompanijskog prava. Predstavnici vlade, advokati koji se bave privrednim pravom i osiguravajuće kuće vode intenzivnu raspravu o obavezi obelodanjivanja i transparentnosti u pogledu finansijskih rizika povezanih s klimatskim promenama, naročito u kontekstu sudskih postupaka na tu temu. Na primer, nepoštovanje tih obaveza može dovesti do novih tužbi akcionara. Budući da razjašnjavaju ovakva pitanja odgovornosti, zahtevi za transparentnošću i obelodanjivanjem informacija mogu uticati i na odluke investitora kada je reč o projektima koji podrazumevaju intenzivno emitovanje CO₂.³⁶

2. **Grupa od 2.400 starijih žena iz Švajcarske, poznata kao KlimaSeniorinnen (2024),³⁷ obratila se Evropskom sudu za ljudska prava tvrdeći da su im uskraćena brojna prava.** Tvrdile su da bi Švajcarska trebalo da doprinese zaustavljanju globalnog zagrevanja u skladu s ciljem iz Pariskog sporazuma, koji predviđa ograničavanje porasta temperature na 1,5 °C (2.7 °F) u odnosu na predindustrijski nivo, jer starije žene imaju povećan rizik od smrtnosti tokom toplotnih talasa, koji su postali sve intenzivniji i češći usled sagorevanja fosilnih goriva. Sud je presudio da švajcarske vlasti nisu pravovremeno preduzele odgovarajuće mere za izradu delotvornog plana za smanjenje emisija.³⁸ Takođe je ustanovljeno da je podnositeljicama bio uskraćen pravilan pristup švajcarskom pravosuđu.

³⁵ Regionalni sud u Esenu, *Luciano Lliuya v. RWE AG*, (slučaj br. 2 O 285/15).

³⁶ German Watch. (2023). *8 years of climate lawsuit against RWE*. Preuzeto 24. 11. 2024. sa <https://www.germanwatch.org/en/node/89817>.

³⁷ Evropski sud za ljudska prava, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and others v. Switzerland* (communicated case) – 53600/20.

³⁸ Za više informacija, videti: Global Litigation News. (2024). *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland: European Court of Human Rights identifies shortfalls in Swiss climate mitigation measures and access to justice*. Preuzeto 13. 10. 2024. sa <https://globallitigationnews.bakermckenzie.com/2024/04/17/verein-klimasenioren-schweiz-and-others-v-switzerland-european-court-of-human-rights-identifies-shortfalls-in-swiss-climate-mitigation-measures-and-access-to-justice/>.

Prvi slučaj vezan za klimu u Rumuniji

Prvo suđenje u vezi sa klimatskim promenama u Rumuniji započelo je 2023. godine, kada je udruženje Declic,³⁹ rumunska nevladina organizacija, zajedno sa još četvero rumunskih građana, podnelo tužbu protiv države pred Apelacionim sudom u Klužu. Oni tvrde da neadekvatna državna politika u borbi protiv klimatskih promena krši njihova osnovna prava i pozivaju vladu da preduzme konkretne mere. Apelacioni sud u Klužu je u junu 2023. godine odbacio tužbu kao neosnovanu. Međutim, oni su uložili žalbu kako bi osporili ovu prvu klimatsku presudu u Rumuniji.

Šta pokušavamo da zaključimo?

Prema Uredbi 2021/1119, tužitelji najpre tvrde da tuženi nisu ispunili svoju zakonsku obavezu da smanje emisije gasova staklene bašte za najmanje 55 % u odnosu na nivo iz 1990. godine. Rumunija je potpisnica Pariskog sporazuma, koji navodi da je ovakav cilj neophodan kako bi se postigao cilj od 1,5 °C. Ukoliko sve zemlje ispune svoje obaveze, ovaj cilj bi trebalo da obezbedi visok standard života u skladu sa ljudskim dostojanstvom, kako sada tako i u budućnosti.

Drugo, tužitelji tvrde da je cilj od 45 % koji je postavljen planom REPowerEU znatno viši od ciljeva rumunske vlade da poveća udeo obnovljivih izvora energije na 30,7 % do 2030. godine kroz Integrisani nacionalni energetski i klimatski plan (INEKP) i na 29 % kroz Nacionalni plan oporavka i otpornosti (NPOO).⁴⁰ Osporavaju se i naglasak na projekte hidroenergije i biomase, tekući projekti i investicije povezane s fosilnim gorivima, neefikasni programi ulaganja u solarnu energiju, kao i sklonost prikazivanju podataka koji ne pokazuju tačno stanje na terenu kako bi se stvorio privid nacionalnog napretka.⁴¹ S obzirom na povoljne geografske uslove za korišćenje solarne energije i energije vetra na kopnu i na moru, tvrdi se da planovi tuženih ne dostižu najviši mogući nivo klimatske ambicije.

³⁹ Apelacioni sud u Klužu, *Case No. 114/33/2023* (prvostepeni postupak); *Case No. 2683/1/2023* (žalbeni postupak).

⁴⁰ Za više detalja, videti odluku Prvostepenog suda u Klužu. Preuzeto 14. 10. 2024. sa <https://climatecasechart.com/non-us-case/declic-et-al-v-the-romanian-government/>.

⁴¹ Za širu i detaljniju analizu, videti: Hereșeanu, A. (2023). *New climate case in the European Union. Romania's first climate lawsuit*. Blog de Droit Européen. Preuzeto 18. 10. 2024. sa <https://blogdroiteuropeen.com/2023/10/20/new-climate-case-in-the-european-union-romaniias-first-climate-lawsuit-by-anisia-heresanu/>.

Treće, tužitelji tvrde da su njihova osnovna prava, i individualna i zajednička, neposredno i ozbiljno ugrožena zbog nedostatka jasnih planova, strogih propisa, kao i sistema za praćenje i izveštavanje.

Ustav Rumunije i Povelja Evropske unije o osnovnim pravima garantuju pravo na zaštitu zdravlja i pravo na zdravu i ekološki uravnoteženu životnu sredinu, iako ta prava nisu izričito navedena u Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima.⁴²

Tužitelji tvrde da, pošto klimatske promene utiču na sposobnost ljudi da očuvaju svoje zdravlje, postupci koje trenutno preduzimaju tuženi mogu u potpunosti da im uskrate to pravo. Sud je presudio da države članice EU treba da odrede kako će ostvariti energetske efikasnost i neophodnu tranziciju ka klimatski neutralnom društvu do 2050. godine.⁴³ Kao rezultat toga, Sud je zaključio da se ne može usvojiti implicirana tvrdnja tužilaca – da Rumunija smatra da može ostvariti ciljeve putem projekata koji se razlikuju od onih koje zagovaraju tužitelji. Suština je da bi se, čak i kada se govori o prekograničnom pitanju, Savet Evropske unije pozvao na čl. 192(2)(c) Ugovora o funkcionisanju Evropske unije ako bi postojali problemi u tom pogledu.

Radi se o tome da efektivnost međunarodnih i evropskih propisa, posebno kada se bave prekograničnim problemom poput klimatskih promena, u velikoj meri zavisi od pojedinačne posvećenosti država članica.⁴⁴ Jednostavno rečeno, svaka država članica ima odgovornost da obezbedi da ti propisi proizvedu željeni efekat. Državni sudovi, koji imaju ovlašćenje da utvrde da li konkretna država ispunjava svoje obaveze, potom mogu to da ispituju. Zbog toga je postupak i dalje u toku.⁴⁵ Važno je napomenuti da su tužitelji zatražili od Vrhovnog kasacionog suda da zatraži savetodavno mišljenje od Evropskog suda za ljudska prava u skladu sa čl. 1. Protokola br. 16 uz Evropsku konvenciju o ljudskim pravima.

⁴² Hereșeanu, A. (2023). *New climate case in the European Union. Romania's first climate lawsuit*. Blog de Droit Europeen. Preuzeto 18. 10. 2024. sa <https://blogdroiteuropeen.com/2023/10/20/new-climate-case-in-the-european-union-romanias-first-climate-lawsuit-by-anisia-heresanu/>, 2.

⁴³ Niculicea, A. M., Miu, L., Cătuți, M. (2023). *The Case for Climate Law in Romania*. The Energy Policy Group, Romania, 2–4. Studija slučaja preuzeta 18. 10. 2024. sa https://www.enpg.ro/wp-content/uploads/2023/10/EPG_Report_The-Case-for-a-Climate-Law-in-Romania.pdf.

⁴⁴ *Ibid.*, 6.

⁴⁵ Apelacioni sud u Klužu je raspustio postupak do 22. maja 2023, u ovom kontekstu nalažući predstavnicima tužitelja da podnesu sažetak zahteva za nezakonitost koji se navode u postupku do datuma saslušanja. Za dodatne informacije, videti: <https://instrumente.declie.ro/uploads/Court-Resolution-Declic-April2023.pdf>.

ŠTA ĆE SE DESITI U BUDUĆNOSTI? – RAZMATRANJE IDEJA –

Dva suštinska aspekta globalnih ekoloških promena predstavljaju izazov za savremene demokratije: odgovornost za odluke koje utiču na buduće generacije i imaju dugoročne posledice (međugeneracijska pravda), kao i odluke koje utiču na sadašnje generacije i one van granica države (transnacionalna pravda).⁴⁶

Ako danas uživamo u slobodi otvorenog društva, ona će zatvoriti budućnost za naredne generacije (zapravo, već je zatvorena za sadašnju generaciju dece i tinejdžera), ukoliko se ne preduzmu korektivne mere protiv nepovratnih globalnih ekoloških promena. To je zato što kumulativni efekti sadašnjih obrazaca proizvodnje i potrošnje tokom vremena umanjuju buduće mogućnosti za ljudski prosperitet.⁴⁷ Ova logika vodi ka dva predloga koji se tiču zahteva za pravo na razvoj, a samim tim i smernica za demokratsko donošenje odluka: Da bi se sprečilo prekoračenje državnih ili međunarodnih granica bezbedne upotrebe prirodnih resursa i prostora koji skladište gasove staklene bašte, javne i razvojne politike u svakoj zemlji moraju uzeti u obzir najbolja raspoloživa saznanja o ograničenjima ekosistema Zemlje i u skladu s tim postaviti ciljeve i akcije. Ovo će smanjiti pretnje ljudskom opstanku. Javno i razvojno delovanje svih zemalja mora poštovati prava drugih na razvoj i puno uživanje svih ljudskih prava (ljudska pravda unutar i između generacija).

Najizraženiji multilateralni problemi javljaju se prilikom sprovođenja odgovornosti. Opseg prava na pozivanje na odgovornost može biti testiran, naročito kod pitanja koja se teorijski priznaju, ali se retko koriste u praksi, što se vidi u neujednačenoj raspodeli saglasnosti sa donosiocima odluka i efektivnoj nevoljnosti da se protiv moćnih država istaknu zahtevi u dovoljno formalizovanom obliku. Kako neka država postaje „posebno pogođena” da bi mogla da pozove na odgovornost? Kada države nisu direktno oštećene, da li ipak mogu da pokrenu pitanje odgovornosti? Ako da, koje su obaveze u pitanju? Da li te države mogu koristiti takozvane protivmere spoljne stranke kako bi nametnule odgovornost? Ponašanje država često ne odražava navodni nivo podrške koju sudovi pružaju različitim međunarodnim perspektivama.⁴⁸

⁴⁶ Za detaljniju analizu, videti: Skillington, K. (2019). *Climate Change and Inter-generational Justice*. Rutledge, British Sociological Association, 6–9.

⁴⁷ *Ibid.*, 7.

⁴⁸ Paparinskis, M. (2020). The Once and Future Law of State Responsibility. *American Journal of International Law*. Cambridge University Press, 16–18.

ZAKLJUČAK

U zaključku, Pariski sporazum, UN Deklaracija o pravu na razvoj i standardi Agende 2030 određuju pet novih obaveza za države kao nosioce odgovornosti, naglašavajući suštinsku vezu između ljudskog blagostanja i globalnih ekoloških promena. Kako bi u potpunosti ostvarile sve tri generacije ljudskih prava (kako su definisani čl. 3, 4. i 6. UN Deklaracije o pravu na razvoj), države najpre moraju da posmatraju zaštitu životne sredine i obezbeđivanje globalnih ekoloških dobara kao ključna i vitalna područja javne politike i delovanja.

Drugo, to podrazumeva odgovarajuće kolektivno delovanje na državnom, regionalnom i međunarodnom nivou (tj. javne politike, pravne okvire i mere koje se odnose na oblasti javne odgovornosti i smernice za nedržavne aktere). Treće, države moraju da poštuju i sprovode svoje ekstrateritorijalne obaveze prema životnoj sredini i prema pojedincima unutar i izvan svojih granica. Četvrto, kada danas donose odluke koje će uticati na buduće generacije, moraju da poštuju njihova prava. Konačno, države bi trebalo da naprave prve korake ka uspostavljanju normativnog okvira za prava svih živih bića i njihove međusobne odnose.

Moramo razumeti da živimo u izuzetno dinamičnom društvu i, još više, na nestabilnoj planeti koja nas stalno podseća na ogroman bol koji je ljudska vrsta izazvala prirodi koja se neprestano menja. Od razornih zemljotresa do alarmantnih poplava, odgovornost država se više ne može posmatrati kao individualni već kao kolektivni projekat. Bilateralna priroda odgovornosti moraće da dobije višeslojnu dimenziju, da preraste u veliki organski projekat ispoljavanja volje za zaštitu od svih oblika državne agresije prema prirodi, ako želimo da očuvamo ono za šta Majka Gea postoji. *Quo vadis, Domine...?* Očuvati – to je zlatni standard!

LITERATURA

- Chinen, M. (2012). Complexity Theory and the Horizontal and Vertical Dimensions of State Responsibility. *The European Journal of International Law*, 25 (3).
- Cooter, R. (1991). Economic Theories of Liability Law. *Journal of Economic Perspectives*, 5 (3).
- Deffains, B., Rouillon, S. (2018). Economics of Liability, Precaution versus Avoidance. *Revue d'Economie Politique*, Dalloz, 128 (1), 41–58. Dalloz.
- Fitzmaurice, M. (2015). *The Rio Declaration On Environment and Development: A Commentary*. Oxford Scholarly Authorities on International Law [OSAIL], Oxford Public International Law. Oxford University Press.

- Fromageau, J. (2023). *International Union For Conservation of Nature and Natural Resources Report*.
- Gailhofer, P. (2023). Functions and Objectives of Corporate Liability for Transboundary Environmental Harm. *Corporate Liability for Transboundary Environmental Harm, An International and Transnational Perspective*. Springer International Publication.
- Hereșeanu, A. (2023). *New climate case in the European Union: Romania's first climate lawsuit*. Blog de Droit Europeen.
- Kerbrat, Y., Maljean-Dubois, S. (2019). *The Role of International Law in the Promotion of the Precautionary Principle*. The Hal Open Science Platform.
- Meyer, B., (2017). Climate Change Reparations and the Law and Practice of State Responsibility. *Asian Journal of International Law*, 7/2017.
- Niculicea, A. M., Miu, L., Cătuți, M. (2023). *The Case for Climate Law in Romania*. The Energy Policy Group, Romania, 2–4.
- Ott, H. (2002). Climate Policy after The Marrakesh Accords: From Legislation to Implementation. *Yearbook of International Environmental Law*, 12/2001.
- Paparinskis, M. (2020). The Once and Future Law of State Responsibility. *American Journal of International Law*. Cambridge University Press.
- Paparinskis, M. (2021). Crippling Compensation in the Law of State Responsibility. *The Blog of the European Journal of International Law*. Online Edition.
- Rosencrantz, A. (2003). The Origin and Emergence of International Environmental Norms. *UC Law SF International Review*, 3/2003.
- Schmalenbach, K. (2023). States Responsibility and Liability for Transboundary Environmental Harm. *Corporate Liability for Transboundary Environmental Harm, An International and Transnational Perspective*. Springer International Publication.
- Skillington, K. (2019). *Climate Change and Intergenerational Justice*. Rutlege, British Sociological Association.
- Subramanya, T. R. (2017). *Emergence of Principle of Sic Utere Tuo Ut Alienum Non-Laedes in Environmental Law and Its Endorsement by International and National Courts: An Assessment*.
- Sucharitkul, S. (1996). Responsibility and Liability for Environmental Damage Under International Law. *Publications, Paper*, 664/1996, 4–5. Golden Gate University School of Law Digital Commons.
- Voulgaris, N. (2022). The International Law Commission and Politics: Taking the Science Out of International Law's Progressive Development. *The European Journal of International Law*, 33 (3).

Sudska praksa i regulative

- Čl. 31, Komisija Ujedinjenih nacija. (2001). *Izvestaj o Odgovornosti drzava o međunarodno protivpravnim delovanjima*.
- Apelacioni su u Klužu, *Case No. 114/33/2023* (prvostepeni postupak); *Case No. 2683/1/2023* (žalbeni postupak).

- Regionalni sud u Esenu, *Luciano Llinuya v. RWE AG*, (slučaj br. 2 O 285/15).
- Interamericki sud za ljudska prava. (2017). *Savetodavno mišljenje OC-23/17 od 14. 11. 2017. godine, zatraženo od Republike Kolumbije*.
- Ujedinjene nacije. *Izveštaj o Postizanju međunarodno dogovorenih razvojnih ciljeva, Dijalozi na Ekonomskom i socijalnom savetu*.
- Komisija Ujedinjenih nacija. (2005). *Izveštaj o Državnoj odgovornosti o protivpravnim delovanjima (Odgovornosti država o međunarodno protivpravnim delovanjima)*.
- Ujedinjene nacije. (2002). *Izveštaj sa Svetskog samita o održivom razvoju*.
- Evropski sud za ljudska prava, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and others v. Switzerland (communicated case)*, 53600/20.